

ΣΩΤ. ΑΛ. ΡΙΖΟΣ

Οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας ως αντικείμενο ρυθμίσεως του Συντάγματος και το πρόβλημα της απορρυθμίσεώς τους.

Ι. Στην έκδοση του 1918, ο Νικόλαος Νικ. Σαρίπολος έγραφε στο Συνταγματικό του Δίκαιο: «Το άρθρον 1 του Συντάγματος του 1844 έλεγεν: «Η επικρατούσα θρησκεία εν Ελλάδι είνε η της ανατολικής Ορθοδόξου του Χριστού Εκκλησίας», την διάταξιν δε ταύτην επανέλαβε το σύνταγμα του 1864, εν τω άρθρω 1 αυτού. Αι διατάξεις αύται δεν σημαίνουσιν ότι η θρησκεία της ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας υπερέχει και επιβάλλεται εν Ελλάδι η ότι η Εκκλησία αύτη εξασκεί εξουσίαν τινά επί τας άλλας θεωρουμένας ως υποτελείς αυτή, αλλ' ότι η Ανατολική Ορθόδοξος Εκκλησία, εις ην υπάγονται **πάντες σχεδόν οι Έλληνες**, πλην ολίγων τινών χιλιάδων, είνε εν Ελλάδι «Εκκλησία του Κράτους»(Staatskirche), ...ουχί βεβαίως εν τη εννοία, ην είχε άλλοτε ιδίως ο όρος ούτος σημαίνων άρνησιν της **θρησκευτικής ελευθερίας**,αλλ' εν τη επομένη εννοία: ...»¹ Απαριθμούσε δε εν συνεχεία ο

¹ Ν.Ν. Σαριπόλου, Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον, τόμος Γ' σελ.209 επ. (1918).

Σαρίπολος τις ρυθμίσεις του Συντάγματος και των νόμων που καθιέρωναν προνόμια υπέρ της Ελληνικής Εκκλησίας. Μεταξύ αυτών, ότι ο βασιλεύς έπρεπε να είναι χριστιανός ορθόδοξος, ορκιζόμενος να προστατεύει την θρησκεία αυτή, ότι οι εορτές της Πολιτείας κανονίζονται σύμφωνα με τις εορτές της θρησκείας αυτής, ότι ο **προσηλυτισμός** απαγορευόταν κατά της επικρατούσης θρησκείας, ότι οι **Επίσκοποι διορίζοντο και εμισθοδοτούντο** από την Πολιτεία και άλλα τινά. Έκτοτε και μέχρι του σημερινού Συντάγματος, υπήρξαν σημαντικές αλλά συγκρατημένες εξελίξεις. **Επικρατούσα θρησκεία** παραμένει η Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία, αλλά και πάσα άλλη γνωστή θρησκεία είναι **ελευθέρα**, ήδη από το Σύνταγμα του 1927, ενώ κατά τα Συντάγματα του 1844, 1864/1911 ήταν απλώς **ανεκτή**, το θρήσκευμα του Προέδρου της Δημοκρατίας δεν επιβάλλεται από το σύνταγμα, ο προσηλυτισμός απαγορεύεται κατά πάσης γνωστής θρησκείας ενώ και μέχρι το Σύνταγμα του 1952 η προστασία αυτή εκάλυπτε μόνο την επικρατούσα θρησκεία. Το ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας έχει αναβαθμισθεί με την αφιέρωση σε αυτό του ειδικού άρθρου 13, στο οποίο τονίζεται ότι «η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται εκ των θρησκευτικών εκάστου

πεποιθήσεων». Εξ άλλου όλη η εθνική έννομη τάξη έχει συνδεθεί με τη Ευρωπαϊκή Σύμβαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και την νομολογία του αντιστοίχου Δικαστηρίου του Στρασβούργου, όπου η θρησκευτική ελευθερία κατέχει εξέχουσα θέση.

Ας επανέλθουμε όμως στο άρθρο 3 του Συντάγματος κατά τρόπο διεξοδικότερο. Το άρθρο αυτό έχει ως τίτλο «Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας». Υπό τον τίτλο αυτό στεγάζεται δέσμη ρυθμίσεων, οι οποίες αφορούν ποικιλία θεμάτων. Το πρώτο, ο ορισμός επικρατούσης θρησκείας, το δεύτερο η σχέση ενότητας, ως προς το δόγμα, με την Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως και με κάθε άλλη ορθόδοξη εκκλησία καθώς και η τήρηση των Ιερών Κανόνων, το τρίτο η καθιέρωση της ανεξαρτησίας της ελληνικής εκκλησίας έναντι του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως και του αυτοδιοίκητου αυτής με το συλλογικό σύστημα, τ.ε διοίκηση με σύνοδο, η οποία συγκροτείται και λειτουργεί κατά τον καταστατικό χάρτη και ορισμένα κείμενα με ιδιαίτερη νομική σημασία, δηλ. τον πατριαρχικό τόμο του 1850 και την Συνοδική πράξη του 1928. Οι υπόλοιπες διατάξεις του ίδιου άρθρου παραλείπονται, ως μη αναγκαίες για την σημερινή διαπραγμάτευση. Το άρθρο αυτό συνιστά με άλλα μαζί

σύστημα με αντικείμενο ρυθμίσεως το θρησκευτικό φαινόμενο σε συνταγματικό επίπεδο. Τα λοιπά άρθρα είναι τα εξής: κυρίως το άρθρο 13 περί της θρησκευτικής ελευθερίας, το άρθρο 16 παρ. 2 για τους σκοπούς της εκπαιδεύσεως, μεταξύ των οποίων και η «ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνειδήσεως...», το άρθρο 33 παρ. 2 περί του όρκου του Προέδρου της Δημοκρατίας όπως και το συναφές άρθρο 59 περί του όρκου των βουλευτών.

Η κατανόηση της λειτουργίας του συστήματος αυτού στην πράξη αποκαλύπτεται ευκρινώς, αν παρακολουθήσουμε τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας και συναγάγουμε τις αρχές που επικρατούν στην κοινή νομοθεσία, στην κοινωνική ζωή, στις διενέξεις εκκλησίας - πολιτείας, η πολιτών - εκκλησίας η κληρικών και εκκλησίας η και αντιστρόφως. Η άλλη μέθοδος, η εννοιοκρατική, η γραμματική ανάλυση κανόνων δικαίου συνταγματικού η νομοθετικού επιπέδου, η παρακολούθηση θεωριών προερχομένων είτε από τον πολιτικό-νομικό χώρο είτε από τον θεολογικό βοηθούν λίγο στο σχηματισμό εγκύρου κρίσεως για το θέμα μιάς πιθανής αναθεωρήσεως του Συντάγματος.

Με το άρθρο 3 η νομολογία απασχολήθηκε κυρίως με τα εξής θέματα: Ξεκαθάρισε ότι η συνταγματική εγγύηση δεν αφορά όλους του Ιερούς Κανόνες αλλά μόνον εκείνους που αναφέρονται στο δόγμα. Όχι εκείνους που αναφέρονται σε διοικητικά ζητήματα, με την περαιτέρω εκλέπτυνση ότι θα τηρηθούν και οι διοικητικοί Κανόνες που αναφέρονται σε **θεμελιώδη** ζητήματα². Ξεκαθάρισε, σε συνάφεια προς την προηγούμενη παραδοχή, ότι η συνταγματική εγγύηση του συνοδικού συστήματος σε συνδυασμό με την τήρηση του Πατριαρχικού Τόμου του 1850 και της Συνοδικής Πράξεως του 1928 αφορά όχι όλες τις διατάξεις τις περιεχόμενες στα δύο αυτά κείμενα αλλά μόνον τις διατάξεις εκείνες που καθορίζουν τη συγκρότηση της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου κατά τα πρεσβεία της αρχιεροσύνης και κατ' ίσο αριθμό Μητροπολιτών από τις επαρχίες της Παλαιάς Ελλάδος και των Νέων Χωρών(ώστε να καθίσταται αδύνατη η δημιουργία αριστίνδην συνόδων), δεν εκτείνεται, όμως και στις διαδικαστικές λεπτομέρειες λειτουργίας της συνόδου, πράγμα που μπορεί να ρυθμίσει ο απλός νομοθέτης.³ Προσδιόρισε έτσι την έννοια του «αυτοκεφάλου», οριοθετώντας τη σχέση

² ΣτΕ 3178/1976 Ολ., 1269/1977 Ολ., 4120/1980 κ.α.

³ ΣτΕ 3178/1976, 546/1978, 409-410/2008.

Ελληνικής Εκκλησίας και Πατριαρχείου. Στο πλαίσιο αυτό δέχθηκε περιορισμένη σημασία της διακρίσεως των Μητροπόλεων σε αυτές των Παλαιών και σε εκείνες των Νέων Χωρών, αποφαινόμενη λ.χ. ότι δεν δύναται να γίνει ένταξη ενοριών μητροπόλεως των Νέων Χωρών σε μητρόπολη των παλαιών Χωρών, χωρίς τη συναίνεση του Πατριάρχου Κων/πόλεως⁴. Κατά τα λοιπά μεγάλος αριθμός υποθέσεων, συνήθως παλαιότερα, προκλήθηκε από διενέξεις υποψηφίων Μητροπολιτών με εκλεγέντες Μητροπολίτες, δηλαδή υποθέσεις με ενδοεκκλησιαστικό χαρακτήρα, όπου η διάταξη «επικρατούσα θρησκεία» δεν μπορούσε να παίξει ρόλο. Σημαντικός αριθμός υποθέσεων αφορά ποινές επιβαλλόμενες σε κληρικούς από τα Εκκλησιαστικά Δικαστήρια, των οποίων τις αποφάσεις το ΣτΕ θεωρεί ως διοικητικές πράξεις και τις ελέγχει, τουλάχιστον εφόσον οι ποινές αυτές δεν έχουν αμιγώς πνευματικό χαρακτήρα⁵.

Το Συμβούλιο της Επικρατείας ανέδειξε, ιδίως υπό την ισχύ του σημερινού Συντάγματος, ως πρωτεύον στοιχείο του συστήματος, το ατομικό δικαίωμα της **θρησκευτικής ελευθερίας**. Έτσι λ.χ. ακύρωσε, ως

⁴ ΣτΕ 4068/1981

⁵ ΣτΕ 825/1988 Ολ., 2739/1997.

προσβάλλουσα το δικαίωμα αυτό, απόφαση του Υπουργού Εσωτερικών έτους 1988, με την οποία απερρίφθη αίτημα αποκτήσεως της ελληνικής ιθαγενείας από αλλογενή(γυναίκα) κάτοικο Θράκης για ανάκτηση της ελληνικής ιθαγενείας, διότι μέρος της αιτιολογίας αναφερόταν στο ότι «...δεν έχει ασπασθεί την επίσημη ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία, αλλά εμμένει στο μουσουλμανικό δόγμα»⁶. Σημαντική, από πάσης απόψεως, είναι η απόφαση για το επιβεβλημένο της μη αναγραφής του θρησκεύματος στις αστυνομικές ταυτότητες, η οποία, ασχέτως των διαφωνιών που προέκάλεσε, τόσον εντός της κοινωνίας όσο και εντός των κόλπων του Συμβουλίου της Επικρατείας, έρεισμα είχε το ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας και μόνο⁷. Το παράδοξο είναι ότι η μειοψηφία αποφάνθηκε υπέρ της αναγραφής του θρησκεύματος όχι για λόγους ευνοϊκούς προς την επικρατούσα εκκλησία αλλά για λόγους προστασίας των κρατικών σκοπών και κυρίως του βασικού σκοπού του Κράτους, δηλαδή της δημόσιας ασφάλειας. Η μειοψηφία αυτή, με αυτή τη θεμελίωση, προσλαμβάνει σήμερα, μετά δέκα πέντε έτη, ιδιαίτερη σημασία σε περιβάλλον σοβαρής

⁶ ΣτΕ 160/1990.

⁷ Βλ. ΣτΕ 2280/2001 Ολ. κ.α.

απειλής από τη βία που εκλύει το γνωστό θρησκευμα στις δυτικές κοινωνίες. Περαιτέρω, στο θέμα της ιδρύσεως ναών και ευκτηρίων οίκων από ετεροδόξους και ετεροθρήσκους το ΣτΕ, ερμηνεύοντας και πάλι τη θρησκευτική ελευθερία, ακολούθησε τη μέση οδό, δέχθηκε δηλαδή ότι είναι συνταγματική η πρόβλεψη χορηγήσεως αδειας, υπό προϋποθέσεις, από τον Υπουργό Παιδείας και Θρησκευμάτων αλλά ότι η αρμοδιότητά του είναι δέσμια. Βάσει της παραδοχής αυτής άλλοτε δέχθηκε και άλλοτε απέρριψε ένδικα μέσα που εστρέφοντο κατά πράξεων η παραλείψεων του Υπουργού⁸. Μείγμα διατάξεων του συστήματος, επικρατούσα θρησκεία + σκοπός της εκπαίδευσής + θρησκευτική ελευθερία, ερμηνεύθηκαν με τις αποφάσεις που αφορούν το μάθημα των θρησκευτικών στην εκπαίδευση. Διότι ναι μεν από την «επικρατούσα θρησκεία» και τον ένα εκ των συνταγματικών σκοπών της εκπαίδευσής, δηλ. την ανάπτυξη και της θρησκευτικής συνειδήσεως, συνήχθη η αρχή της υποχρεωτικότητας του μαθήματος και μάλιστα στον αναγκαίο χρόνο (απαιτήθηκε ένας ελάχιστος αριθμός ωρών εβδομαδιαίως) για να εκπληρώνεται ο σκοπός αυτός αλλά από τη θρησκευτική ελευθερία συνήχθη και η εξαίρεση, ως εξής: «Εξυπακούεται

⁸ ΣτΕ 4202/2012 Ολ.

βεβαίως ότι της παρακολουθήσεως του μαθήματος απαλλάσσονται και δη χωρίς καμία δυσμενή συνέπεια, οι μαθηταί εκείνοι διά τους οποίους γίνεται αξιόπιστος δήλωσις, είτε υπ' αυτών των ιδίων, είτε υπό των γονέων τους, ότι είναι άθεοι, ετερόδοξοι η αλλόθρησκοι και έχουν, ως εκ τούτου, πρόβλημα θρησκευτικής συνειδήσεως...»⁹

Η πρόσφατη απόφαση της Ολομελείας **100/2017** για την αναγκαιότητα της κοινής αργίας της Κυριακής και την επιχειρηθείσα κατάργησή της, προέκρινε ως έρεισμα τις συνταγματικές διατάξεις για την προστασία της εργασίας και της οικογένειας, μόνο δε με μία πρόταση αναφέρθηκε στη σημασία της Κυριακής για το χριστιανικό κόσμο. Και ορθώς, παρότι είμαστε εν γνώσει ότι η διακοπή της εργασίας και η ανάπαυση των εργαζομένων ανθρώπων, κατά τακτά διαστήματα, αποτελεί ολοκληρωμένο κοινωνικό κήρυγμα της Παλαιάς Διαθήκης, προηγηθέν κατά πολύ όλων των σύγχρονων κοινωνικών κινημάτων (βλ. Δευτερονόμιο.....»ου ποιήσεις εν αυτή παν έργον, συ και ο υιός σου και η θυγάτηρ σου, ο παίς σου και η παιδίσκη σου, ο βούς σου και το υποζύγιόν σου και παν κτήνός σου και προσήλυτος ο παροικών εν σοί, ίνα αναπαύσεται ο παις σου και η παιδίσκη σου και το υποζύγιόν σου, ωσπερ και συ·»). Παρά ταύτα,

⁹Πρακτικό Επεξεργασίας 548/1984(με το σχέδιο Δ/τος καθορίζετο ότι το μάθημα των θρησκευτικών θα διδάσκεται στη Γ' τάξη Λυκείου), ΣτΕ 2176/1998. Πρβλ. και την ΣτΕ 3356/1995.

συντρίβεται και πάλι η Κυριακή, κατ' εντολήν της δικαιοκρατούμενης Ευρωπαϊκής Ενώσεως, με θαυματική περιφρόνηση της νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας.

II. Από το σύστημα των συνταγματικών διατάξεων και από την δικαστική τους μεταχείριση προκύπτουν αβιάστως τα εξής: α) Το πρώτο συμπέρασμα: το σύστημα επιτυχώς χαρακτηρίζεται ως αυτό της **«νόμω κρατούσης πολιτείας»**¹⁰, χαρακτηρισμός και ουσία μαζί, αφού ο νόμος του Κράτους είναι τις περισσότερες φορές ο κυρίαρχος, αφού οι ερίζοντες, πολίτες, κληρικοί, θρησκευτικές κοινότητες, Μητροπόλεις - ν.π.δ.δ, Μονές, η Εκκλησία της Ελλάδος σε κρατικό δικαστήριο καταφεύγουν και εκεί βασικά λύνουν τις διαφορές τους, συνταγματικές η άλλες. Και αφού, το Δικαστήριο το σύνταγμα και τους νόμους του Κράτους ερμηνεύει, νόμος του Κράτους είναι απαραίτητως, κατά το σύνταγμα και ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας¹¹. Και αφού το Δικαστήριο διαιρεί

¹⁰ Βλ. αντί άλλων Φίλιππου Σπυρόπουλου, Το σύστημα των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας στην Ελλάδα, Επιθεώρησης Δημοσίου και Διοικητικού Δικαίου, τ. 25, 1981, σελ. 332 επ., ιδίως σελ. 336 επ., Θεμ. Τσάτσου, Εισηγήσεις επί των άρθρων 1 και 2 του Συντάγματος στο έργο του Μελέται Συνταγματικού Δικαίου (1958) σελ. 101 επ., ιδίως σελ.108.

¹¹ ΣτΕ 3178/1976. Με την απόφαση αυτή κρίθηκε ότι από τις διατάξεις του άρθρου 72 παρ.1 του Συντάγματος που ορίζει ότι νομοσχέδια περί των κατά τα άρθρα 3, 13

τους Ιερούς Κανόνες σε διοικητικούς και δογματικούς, τους δε διοικητικούς επιφυλάσσει στον νομοθέτη, που μπορεί να τους τροποποιεί ή καταργεί, όταν δεν είναι θεμελιώδεις.

β) Το δεύτερο συμπέρασμα: ελάχιστα είναι τα παράπονα και οι δίκες που εγείρουν ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας τα λοιπά δόγματα του Χριστιανισμού και οι άλλες θρησκείες. Οι διαφορές, κατά το συντριπτικό μέρος, προέρχονται από μέλη της επικρατούσης θρησκείας. Το γεγονός αυτό δηλώνει το μεγάλο βαθμό ουδετερότητας του ελληνικού κράτους και το μεγάλο βαθμό απολαύσεως του ατομικού δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας εντός του ισχύοντος συστήματος.

γ) Συμπέρασμα τρίτο: Οι συγκρούσεις Κράτους – Εκκλησίας, όταν από καιρού εις καιρόν εκδηλώνονται, δημιουργούνται συνήθως όταν η Πολιτική αναζητεί διεξόδους σε πολιτικά και κομματικά αδιέξοδα και συμπτωματικά από το μέρος της Εκκλησίας αναπτύχθει μία υπέρ-αντίδραση, οφειλόμενη κυρίως σε ιδιοσυγκρασίες ηγετικών προσώπων.

κλπ θεμάτων ψηφίζονται εν Ολομελεία της Βουλής προκύπτει ότι ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας θεσπίζεται διά νόμου. Πρβλ. και ΣτΕ 1956/1986. Η άποψη αυτή έχει αμφισβητηθεί στη θεωρία, όπου υποστηρίχθηκε ότι ο Καταστατικός Χάρτης «θα μπορούσε να είναι ένα κανονιστικό κείμενο της ίδιας της Εκκλησίας» βλ. Κονιδάρης/Ανδρουτσόπουλος στο συλλογικό έργο Σπυρόπουλος /Κοντιάδης Ανθόπουλος / Γεραπετρίτης, ΕρμΣυντ(2017) άρθρ.3 αρ.24 επ.

Το συνολικό συμπέρασμα, όμως, για το σύστημα που διέπει τις σχέσεις Εκκλησίας και Κράτους, πρέπει να είναι κάπως διαφοροποιημένο εν σχέσει με τις ανωτέρω νομικοπολιτικές παραδοχές. Όπως διδάσκει ο κορυφαίος γερμανός συνταγματολόγος Konrad Hesse, οι τύποι των γνωστών συστημάτων, που κατασκεύασαν νομικοί και θεολόγοι και πολιτικοί, «Εκκλησία του Κράτους» η το αντίστροφο «Κράτος της Εκκλησίας», «συναλληλία» η «χωρισμός» δεν μπορούν να χωρέσουν την προβληματική αυτών των σχέσεων. Την οποία μπορεί, μόνον να ερμηνεύσει η ιστορική εξέλιξη συγκεκριμένων τομέων της ανθρώπινης ζωής και δράσεως, στους οποίους πρωταγωνιστές είναι οι ίδιοι άνθρωποι σε διαφορετικούς ρόλους, μέλη συγχρόνως του Κράτους και της Εκκλησίας¹².

III. Έρχομαι να απαντήσω στο βασικό ερώτημα που θέτει η σημερινή πρωτοβουλία. Ενδεικνύεται αναθεώρηση του Συντάγματος ως προς το συγκεκριμένο κεφάλαιο και πως δικαιολογείται ο όρος απορρύθμιση, που χρησιμοποιεί ο ομιλών; Ως προς την αναθεώρηση του Συντάγματος

¹² Konrad Hesse, Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland, 13^η έκδοση, Rdnr 468.

γενικώς, θα μου επιτρέψετε να επαναφέρω σκέψεις που διετύπωσα σε δημόσια ομιλία μου σε ανύποπτο χρόνο, όταν ακόμη ήμουν πρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας, τον Οκτώβριο του 2014. Τη συζήτηση περί αναθεώρησης υποδαυλίζουν, από καιρού εις καιρόν, ιδίως κατά την περίοδο της μεγάλης κρίσεως, κύκλοι, που υπονοούν ότι το περιεχόμενο του συντάγματος είναι κακό και ότι ένα άλλο σύνταγμα θα έκανε περισσότερο ευρωπαϊκή τη Χώρα και θα απέτρεπε μελλοντικά δεινά. Αλλά, πολιτικοί και νομικοί, που στρατεύονται σ' αυτή την κατεύθυνση, αποφεύγουν να απαντήσουν στο ερώτημα **«τις η τι πταίει: η τήρηση του Συντάγματος η οι παραβάσεις του Συντάγματος;»** Διότι εάν φταίει η ευλαβική τήρηση ενός κακού Συντάγματος, τότε πρέπει να αναθεωρήσουμε το Σύνταγμα. Εάν όμως φταίει η αθέτηση του Συντάγματος η η περιγραφή του Συντάγματος, τότε μάλλον πρέπει να αναθεωρήσουμε τη στάση μας έναντι του Συντάγματος. Εν προκειμένω η συνταγματική παραβατικότητα έχει μακρά παράδοση. Το λεγόμενο «πολιτικό σύστημα», και υπό το Σύνταγμα του 1975, επέδειξε διάθεση αυτονομήσεως και αποκλίσεως από βασικούς συνταγματικούς κανόνες. Συνέχισε να υπηρετεί και να υπηρετείται από το «πελατειακό σύστημα» το οποίο

είναι εχθρικό προς την κοινοβουλευτική δημοκρατία και το κράτος δικαίου. Ανατρέπει τον κανόνα του άρθρου 51 παρ.2, κατά τον οποίο «Οι βουλευτές αντιπροσωπεύουν το Έθνος» και όχι επί μέρους συμφέροντα. Υπονομεύει τη λειτουργία της δημοσίας διοικήσεως σε αντίθεση με την συνταγματική αρχή του άρθρου 103 παρ.1 του Συντάγματος, κατά το οποίο «Οι δημόσιοι υπάλληλοι είναι εκτελεστές της θελήσεως του Κράτους και υπηρετούν το λαό, οφείλουν πίστη στο Σύνταγμα και στην Πατρίδα». Ο νόμος, ως κείμενο κανόνων, καθ' οδόν διεφθάρη και έγινε άθροισμα αντιαισθητικών διατάξεων και περιπτώσιολογικών ρυθμίσεων, ασχέτων μεταξύ τους, στερώντας τους πολίτες και το νομικό επιτελείο από το δικαίωμα της γνώσεώς του. Η αυθεντία του δικαίου γενικώς μειώθηκε, ακόμη και στις συνειδήσεις των δικαστών. Τα φαινόμενα αυτά, αντί να περιορισθούν, διογκώθηκαν υπό νέο καθεστώς που οικοδομείται σταδιακώς στη Χώρα, μετά το 2010. Καθεστώς που περιλαμβάνει την επιβολή δικαίου από παράγοντες εκτός του ελληνικού Κράτους η έστω κατόπιν συμβάσεως με αυτούς¹³, και το οποίο, ανεξαρτήτως προθέσεων των

¹³ Είναι χαρακτηριστική η λέξη «διαπραγμάτευση», που χρησιμοποιείται παγίως από συμπολίτευση και αντιπολίτευση πριν από την υπογραφή των αλληπαλλήλων **Μνημονίων** και των προκαθοριζόμενων από αυτά «εφαρμοστικών» νόμων.

εμπνευστών του, πλήττει κατ' αρχάς την κοινοβουλευτική λειτουργία και εν συνεχεία και τη δικαστική λειτουργία. Και ως προς την κοινοβουλευτική λειτουργία αποτελεί κοινό μυστικό ότι έχει τραυματισθεί ο πυρήνας του κοινοβουλευτισμού, η αυτονόητη επιταγή του άρθρου 60 του Συντάγματος: «1.Οι βουλευτές έχουν απεριόριστο το δικαίωμα της γνώμης και ψήφου κατά συνείδηση. 2...». Όχι μόνο διότι οι βουλευτές δεν μπορούν να αποστούν από καταθλιπτική εξωτερική και εσωτερική πίεση αλλά και διότι αντικειμενικώς είναι αδύνατο να γνωρίζουν τι ψηφίζουν, λόγω της εκτάσεως και της πολυπλοκότητας των επιβαλλομένων ρυθμίσεων και των επιβαλλομένων χρονικών δεσμεύσεων. Σε παρόμοια εκβιαστικά διλλήματα υπόκεινται εν συνεχεία τα δικαστήρια, τα οποία και όταν τολμούν να διαρρήξουν μνημονιακές ρυθμίσεις, ως αντίθετες προς το σύνταγμα, βλέπουν τις αποφάσεις τους να καταφρονούνται συστηματικώς. Υπό τις συνθήκες αυτές είναι αδιανόητη κάθε σκέψη περί αναθεώρησης του συντάγματος. Διότι θα εσήμαινε μία αναθεώρηση με στίγματα ανελευθερίας, μία αναθεώρηση ποδηγετούμενη προς επικίνδυνες ατραπούς. Και αυτά μεν ισχύουν για την αναθεώρηση γενικώς στον παρόντα χρόνο. Ειδικώς, ως προς την αναθεώρηση των συνταγματικών διατάξεων που

οργανώνουν τις σχέσεις της Ορθόδοξης Εκκλησίας με το Κράτος, μία αναθεώρηση θα ισοδυναμούσε με την απορρύθμιση των σχέσεων των δύο αυτών συστημάτων. Διότι, όπως δείχθηκε, με το Σύνταγμα του 1975 και τη νομολογία του ΣτΕ, αφ' ενός ο νομοθέτης και αφ' ετέρου ο δικαστής ελέγχουν το βίο της Εκκλησίας μέχρι λεπτομερειών, ενώ με το εργαλείο του ατομικού δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας επιτυγχάνεται η ουδετερότητα του κράτους και η νομική ισότητα υπέρ των άλλων δογμάτων και θρησκειών. Αναθεώρηση επομένως δεν θα υπηρετούσε αυτούς τους σκοπούς, απλώς θα οδηγούσε σε απορρύθμιση, δηλ. στην ολοσχερή κατάργηση του άρθρου 3. Διότι αν δεν είναι επικρατούσα η Ανατολική ορθόδοξη εκκλησία, κατά παραγνώριση και του αριθμητικού-πληθυσμιακού κριτηρίου, τότε δεν νομιμοποιείται το κράτος να έχει λόγο για το αυτοκέφαλο και τις σχέσεις με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, τον τρόπο διοικήσεώς της, τους Ιερούς Κανόνες κλπ.¹⁴ Και βεβαίως,

¹⁴ Συνιστά πλάνη και δείγμα περιορισμένου ορίζοντος η άγνοια περί τα συμβαίνοντα σε άλλες χώρες, όσον αφορά τις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας (η εκκλησιών), να υποστηρίζεται δε ότι ο «χωρισμός», με ό,τι εκάστοτε εννοείται, αποτελεί περίπου παγκόσμιο καθεστώς των δημοκρατικών κρατών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η Γερμανία, όπου η παράδοση των σχέσεων Εκκλησιών – Κράτους ενσωματώνεται στο ισχύον Σύνταγμα. Ετσι στο άρθρο 140 αυτού ορίζεται ότι οι διατάξεις των άρθρων 136, 137, 138, 139 και 141 του Συντάγματος της 11^{ης} Αυγούστου 1919 αποτελούν τμήμα του νέου γερμανικού Συντάγματος. Στις ενσωματούμενες διατάξεις, πλην της άρτιας διαμορφώσεως του ατομικού δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας και της θρησκευτικής ισότητος ως ειδικότερης εκφράσεώς της (άρθρ. 136, 137 παρ.1 –

επίσης, θα έπρεπε να σταθμισθούν η ωφέλεια και οι βλάβες μιάς απορρυθμίσεως. Προεχόντως για το Ελληνικό Κράτος. Το οποίο, εκ καταγωγής αδύναμο, θα εστερείτο των υπηρεσιών ενός παράλληλου συστήματος, το οποίο, επίσης εκ καταγωγής, ενισχύει με την πρακτική της διδασκαλίας του, έστω αντανακλαστικά, τους βασικούς κανόνες του κράτους. Θα έπρεπε δηλαδή να ληφθεί υπ' όψιν σοβαρά η δύναμη ενσωματώσεως των πολιτών που αναπτύσσει η ορθόδοξη εκκλησία υπέρ του Εθνικού Κράτους και των κανόνων του, δύναμη στην οποία υστερεί εμφανώς αυτό. Διότι αδυνατεί πλέον θεαματικά να πραγματώσει και τα δύο ενοποιητικά στοιχεία, που χαρακτηρίζουν τα προηγμένα κράτη: δηλαδή τόσο την **ασφάλεια της δημόσιας τάξεως**, που παράγει η πιστή εφαρμογή του δικαίου όσο και την **ασφάλεια του Κοινωνικού Κράτους**,

4), περιλαμβάνονται και διατάξεις οργανωτικές με μεγάλες διασφαλίσεις για τις θρησκευτικές κοινότητες, πρακτικώς αφορώσες τα δύο μεγάλα δόγματα του Χριστιανισμού (καθολική και προτεσταντική Εκκλησία). Μνημονεύω τις διατάξεις της παρ. 5 άρθρ. 137 στην οποία ορίζεται ότι παραμένουν ως ν.π.δ.δ. όσες είχαν αυτή τη νομική μορφή μέχρι την ισχύ του Συντάγματος της Βαϊμάρης. Και ότι άλλες θρησκευτικές κοινότητες μπορούν να αποκτήσουν το Status αυτό εάν πληρούν ορισμένες προϋποθέσεις (: οργάνωση και αριθμός μελών, που εγγυώνται τη διάρκειά τους). Μνεία και της διατάξεως της παρ. 6 του ίδιου άρθρου, που προβλέπει τη δυνατότητα των εκκλησιών-ν.π.δ.δ να επιβάλλουν φόρους σύμφωνα με το δίκαιο των κρατιδίων. Μνεία και της διατάξεως του άρθρου 139 που ορίζει ότι προστατεύονται από το νομοθέτη οι Κυριακές και οι επίσημες εορτές ως ημέρες αναπαύσεως από την εργασία και ως ημέρες ψυχικής ανατάσεως.

Ως επίλογο όλων αυτών, ο Konrad Hesse γράφει ότι ο **χωρισμός** δεν είναι στις προθέσεις του συνταγματικού νομοθέτη και του γερμανικού κράτους

το οποίο αποσυντίθεται εν ονόματι πολιτικο-οικονομικών θεωριών του συρμού. Μάλλον, επομένως, το εθνικό κράτος, που βάλλεται συστηματικά από δυνάμεις εγχώριες και εξωχώριες, από δυνάμεις, οι οποίες προσπαθούν στη θέση εθνών και λαών με διακριτικά γνωρίσματα να βάλουν ποιμνία καταναλωτικά, έχει συμφέρον να μην αποχωρισθεί από σύμμαχο ασφαλή και αξιόπιστο. Βεβαίως, στην παρούσα στιγμή, δεν θα έπρεπε να καταλήξουμε με αυτή τη σχετικώς στατική θέση. Αλλά, προχωρώντας δημιουργικά, να διερωτηθούμε, αν τα δύο συστήματα, Κράτος και Εκκλησία, έχουν κατανοήσει και σε ποιο βαθμό ότι τα προβλήματά τους δεν είναι οι κανόνες του συνταγματικού δικαίου αλλά είναι προβλήματα ουσιαστικά, προβλήματα του εαυτού τους, όπως είναι η ποιότητα των λειτουργών αμφοτέρων αλλά και η ποιότητα των οπαδών και λειτουργουμένων, αντιστοίχως. Και περαιτέρω, αν μπορούν επίσης να κατανοήσουν και να υιοθετήσουν την παραίνεση του Περικλή προς τους Αθηναίους, όπως την αποδίδει ο Θουκυδίδης: «**Μάλλον γαρ πεφόβημαι τας οικείας ημών αμαρτίας η τας των εναντίων διανοίας**»¹⁵.

¹⁵ Θουκυδίδου, Ιστοριών Α' 144. Περισσότερο φοβούμαι τα δικά μας σφάλματα παρά τα σχέδια των εχθρών.

Αθήνα, 6.6.2017

.